

VALYUTA MAJBURIYATLARINI HISOBGA OLISH VA KURS FARQLARINI AKS ETTIRISH: NAZARIY VA AMALIY JIHATLAR**Ravupova Maxliyo Daminovna***Samarqand iqtisodiyot va servis instituti talabasi***Tashnazarov Samiddin Nizamovich***Samarqand iqtisodiyot va servis instituti, i.f.d. , Professor*

Annotatsiya. Ushbu maqolada xo'jalik yurituvchi subyektlar faoliyatida valyuta majburiyatlarini buxgalteriya hisobi tizimida to'g'ri aks ettirishning ahamiyati ko'rib chiqiladi. Xalqaro moliyaviy hisobot standartlari (XMHS), xususan IAS 21 «Valyuta kurslarining o'zgarishi ta'siri» talablari asosida chet el valyutasida ifodalangan majburiyatlarni baholash tartibi, kurs farqlarini tan olish usullari va ularning moliyaviy natijalarga ta'siri tahlil etiladi. Milliy buxgalteriya amaliyotidagi mavjud muammolar aniqlanib, ularni bartaraf etishga yo'naltirilgan tavsiyalar ishlab chiqilgan. Tadqiqot natijalari moliyachilar, buxgalterlar va moliyaviy boshqaruv sohasidagi mutaxassislar uchun amaliy ahamiyat kasb etadi.

Kalit so'zlar: valyuta majburiyatlari, kurs farqlari, chet el valyutasi, IAS 21, buxgalteriya hisobi, moliyaviy hisobot, valyuta kursi, ijobiy kurs farqi, salbiy kurs farqi.

1. KIRISH

Jahon iqtisodiyotining tobora kuchayib borayotgan globallashuvi sharoitida O'zbekiston korxonalari tashqi iqtisodiy faoliyatining kengayishi chet el valyutasida ifodalangan majburiyatlarning moliyaviy hisobotlardagi ulushini sezilarli darajada oshirib yubordi. Import shartnomalar, xorijiy kreditlar, xalqaro lizing bitimlar hamda investitsiyaviy loyihalar — bularning barchasi milliy valyutadan boshqa birlikda ifodalangan pul majburiyatlarini keltirib chiqaradi.

Valyuta kurslarining barqaror emasligi sharoitida bunday majburiyatlarni hisobga olish alohida murakkablik kasb etadi. Bir tomondan, korxona balansida aks ettirilgan summalar haqiqiy iqtisodiy yukni to'liq ifodalamay qolishi mumkin; ikkinchi tomondan esa kurs farqlarini noto'g'ri hisoblash davrlar bo'yicha moliyaviy natijalarni buzib ko'rsatishga olib keladi. Bu esa o'z navbatida investorlar, kreditorlar va boshqaruv qarorlarini qabul qiluvchi manfaatdor shaxslarning noto'g'ri xulosalar chiqarishiga zamin yaratadi.

O'zbekistonda so'nggi yillarda amalga oshirilgan buxgalteriya islohatlari — XMHS talablariga bosqichma-bosqich o'tish, Milliy buxgalteriya standartlarini yangilash va moliyaviy hisobotning shaffofligini oshirishga qaratilgan chora-tadbirlar — bu muammoni yanada dolzarb qildi. Mavjud normativ-huquqiy bazaning xalqaro standartlar bilan uyg'unlashtirilishi jarayonida nazariy asoslanmagan va amaliy jihatdan sinovdan o'tmagan yechimlar qo'llanilishi xavfi saqlanib qolmoqda.

Tadqiqotning maqsadi valyuta majburiyatlarini hisobga olishning xalqaro va milliy standartlar nuqtai nazaridan taqqosli tahlilini amalga oshirish, kurs farqlarini aks ettirishning konseptual asoslarini aniqlashtirish va O'zbekiston buxgalteriya amaliyotini takomillashtirish bo'yicha muayyan takliflar ishlab chiqishdan iborat.

2. VALYUTA MAJBURIYATLARINI HISOBGA OLISHNING NAZARIY ASOSLARI

Valyuta majburiyatlari deganda korxona tomonidan chet el valyutasida yoki valyuta kursi bilan bog'liq holda to'lanishi lozim bo'lgan barcha moliyaviy qarzlarni tushuniladi. Buxgalteriya nazariyasida bunday majburiyatlar «monetar» va «nomonetarlar» deb ikki guruhga bo'linadi. Monetar moddalar — bu qat'iy belgilangan yoki aniqlanishi mumkin bo'lgan pul summasini ifodalovchi aktivlar va majburiyatlar bo'lib, ular valyuta kursi o'zgarganda qayta baholanishi zarur.

IAS 21 standartining konseptual asosiga ko'ra, chet el valyutasida ifodalangan monetar moddalar hisobot sanasidagi joriy kurs bo'yicha qayta hisoblanadi. Ushbu jarayonda yuzaga keladigan farqlar kurs farqi hisoblanib, ular qoidaga ko'ra, foyda va zararlarda bevosita aks ettiriladi. Biroq standart ma'lum hollarda, masalan, sof investitsiyani himoya qiluvchi operatsiyalarda, kurs farqlarini boshqa keng qamrovli daromad sifatida akslantirish imkonini ham beradi.

Nazariy jihatdan ikki asosiy yondashuv ajralib turadi: tarixiy qiymat konsepsiyasi va joriy qiymat konsepsiyasi. Birinchi yondashuv an'anaviy buxgalteriyada hukmron bo'lgan va aktivlar bilan majburiyatlarni dastlabki tanib olish sanasidagi kurs bo'yicha aks ettirishni nazarda tutgan. Ammo bu usul moliyaviy holatning haqiqiy manzarasini buzib ko'rsatadi, chunki valyuta kursi o'zgarganda majburiyatning real qiymati ham o'zgaradi.

Joriy qiymat konsepsiyasiga asoslangan yondashuv — xalqaro standartlar amal qiladigan yondashuv — hisobot sanasidagi kursni qo'llashni talab qiladi. Bu usul moliyaviy hisobotlar foydalanuvchilariga korxonaning haqiqiy valyuta ta'siriga duch kelish darajasini aniq baholash imkonini beradi. Shu bilan birga, bunday yondashuv daromadlar va zararlarning kurs farqlari hisobiga sezilarli darajada o'zgarib turishi xavfini ham yuzaga keltiradi, bu esa ba'zan sun'iy tebranishlar sifatida talqin etilishi mumkin.

O'zbekiston amaliyotida ushbu masalani tartibga soluvchi asosiy hujjatlar qatoriga Buxgalteriya hisobi to'g'risidagi qonun, BXMS 22 «Valyuta kurslari o'zgarishining ta'siri» milliy standarti va Moliya vazirligining tegishli uslubiy ko'rsatmalari kiradi. So'nggi yillarda amalga oshirilgan islohatlarga qaramay, milliy standart bilan xalqaro me'yorlar o'rtasida hali-hamon bir qator tafovutlar saqlanib qolmoqda.

3. KURS FARQLARI: TURLARI, KELIB CHIQISH MANBALARI VA TAN OLISH TARTIBI

Kurs farqi — bu muayyan pul summasini bir valyutadan boshqasiga turli kurslarda o'tkazishdan kelib chiqadigan tafovut. Buxgalteriya amaliyotida kurs farqlari uch asosiy

vaziyatda vujudga keladi: birinchidan, chet el valyutasida amalga oshirilgan operatsiyalar dastlabki tan olish sanasidagi kurs bilan hisobot davrining oxiridagi kurs o'rtasidagi farqda; ikkinchidan, hisobot davrida yuzaga kelgan, ammo hali tugatilmagan operatsiyalar bo'yicha; uchinchidan, joriy davr davomida hisob-kitob qilingan operatsiyalarda operatsiyani ro'yxatdan o'tkazish sanasidagi kurs bilan hisob-kitob sanasidagi kurs o'rtasidagi tafovutda.

Kurs farqlarini tasniflaganda ularning xarakteriga qarab ikki turini ajratish qabul qilingan: ijobiy kurs farqi va salbiy kurs farqi. Ijobiy kurs farqi korxona uchun iqtisodiy foyda keltiradi — masalan, milliy valyutaning qadrsizlanishi tashqi qarzning milliy valyutadagi ekvivalentini oshiradi, bu esa kreditor uchun foydali, ammo qarzdor korxona uchun qo'shimcha xarajatni anglatadi. Salbiy kurs farqi esa aksincha, korxona aktivlarining yoki majburiyatlarining kamayishiga olib keladi.

Kurs farqlarini tan olishning asosiy printsiplari — ularni yuzaga kelgan davrda foyda yoki zarar sifatida hisobot berish. Bu printsiplari hisoblash asosi bilan bevosita bog'liq: korxona kurs tebranishi ro'y berganda iqtisodiy foyda yoki zarar oladi, shuning uchun uni keyingi davrlarga o'tkazish hisobotning haqqoniyligini buzadi. Biroq ba'zi istisno holatlar mavjud.

Xususan, uzoq muddatli moliyalashtirish vositalaridan foydalanadigan chet el operatsiyalariga sof investitsiyani himoya qiluvchi operatsiyalar holatida kurs farqlari maxsus tartibda — boshqa keng qamrovli daromadning alohida bo'limi sifatida aks ettiriladi va tegishli investitsiya tasarruf etilgunga qadar foyda-zararga o'tkazilmaydi. Bu yondashuv asosiy kompaniyaning konsolidatsiya ko'rsatkichlarida sof investitsiyaning nominalini barqarorlashtirish maqsadida qo'llaniladi.

Muddatli operatsiyalar — fyuchers, opsiya va svop shartnomalari — bo'yicha yuzaga keladigan kurs farqlarini hisobga olish yanada murakkab jarayonni talab etadi. Bunday holatlarda xedjlash buxgalteriyasi qo'llanilishi mumkin bo'lib, u IFRS 9 «Moliyaviy instrumentlar» standarti talablariga muvofiq belgilangan shartlarga javob berganida qo'llanilishi mumkin. Xedjlash munosabatlari qat'iy belgilangan mezonlarga javob berishi, hujjatlashtirilishi va samaradorligi sinovdan o'tkazilishi lozim.

4. O'ZBEKISTON BUXGALTERIYA AMALIYOTIDAGI MUAMMOLAR

O'zbekiston korxonalari valyuta majburiyatlarini hisobga olishda bir qator tizimli muammolarga duch kelmoqda. Ularni tahlil qilish maqsadida muammolarni uch darajaga bo'lish maqsadga muvofiq: me'yoriy-huquqiy, metodologik va amaliy.

Me'yoriy-huquqiy darajada asosiy muammo milliy standartlar bilan XMHS o'rtasidagi terminologik va konseptual farqlardadir. Masalan, BXMS 22 ba'zi vaziyatlarda monetar va nomonetar moddalarni farqlash mezonlarini IAS 21 ga nisbatan boshqacharoq belgilaydi. Bu esa tashqi auditorlar va xalqaro investorlar uchun hisobotlarni taqqoslab ko'rishni qiyinlashtiradi. Bundan tashqari, milliy qonunchilik bir qator holatlarda soliq maqsadlari va buxgalteriya hisobi o'rtasidagi kurs farqlarini

hisobga olish tartibini turlicha belgilab qo'ygan, bu esa vaqtinchalik farqlarning yuzaga kelishiga va kechiktirilgan soliq majburiyatlarining murakkablashishiga olib keladi.

Metodologik muammolar qatorida bir nechta asosiy yo'nalish ko'zga tashlanadi. Birinchisi — hisobot sanasi muammosi: ba'zi korxonalar operatsiyani ro'yxatga olish sanasidagi kursni, boshqalari esa o'rtacha oylik kursni qo'llaydi, bu esa taqqoslanuvchilikni pasaytiradi. Ikkinchisi — hisobot valyutasini tanlash masalasi. O'zbekistonda faoliyat yurituvchi xorijiy investitsiyali korxonalar o'z funktsional valyutalarini aniqlashda qiyinchilikka duch kelmoqda, ayniqsa ularning daromadlari va xarajatlari turli valyutalarda ifodalanganda.

Amaliy darajada esa asosiy muammo valyuta pozitsiyalarining real vaqt rejimida monitoring qilinmasligi bilan bog'liq. Ko'pgina o'rta va kichik korxonalar kurs tebranishlarining moliyaviy natijalarga ta'sirini faqat hisobot davri oxirida hisoblab chiqadilar, bu esa operativ boshqaruv qarorlarining sifatini pasaytiradi. Bundan tashqari, xodimlarning xalqaro standartlar bo'yicha yetarli bilim va ko'nikmaga ega emasligi amaliy kamchiliklarning eng ko'p uchraydigan sabablaridan biri hisoblanadi.

Shuningdek, bir qator korxonalarda hujjatlashtirish madaniyati yetarli darajada rivojlanmagan: xedjlash strategiyalari va valyuta riskini boshqarish siyosati yozma shakilda belgilanmaydi, bu esa kurs farqlarini tasniflashda ixtiyoriy yondashuvlarga yo'l ochadi. IFRS 9 bo'yicha xedjlash buxgalteriyasini qo'llash uchun esa aniq belgilangan va hujjatlashtirilgan xedjlash munosabatlari shart ekanligini inobatga olsak, bu kamchilik ayniqsa muhim ahamiyat kasb etadi.

5. BUXGALTERIYA AMALIYOTINI TAKOMILLASHTIRISH BO'YICHA TAVSIYALAR

Yuqorida ko'rib chiqilgan muammolarni hal etish uchun bir necha yo'nalishda kompleks chora-tadbirlar amalga oshirilishi zarur deb hisoblaymiz.

Birinci yo'nalish — me'yoriy-huquqiy bazani takomillashtirish. BXMS 22 ni IAS 21 talablari bilan to'liq uyg'unlashtirilishi hamda ikki standart o'rtasidagi barcha konseptual tafovutlarni bartaraf etuvchi yangi tahrir qabul qilinishi maqsadga muvofiq bo'lardi. Soliq qonunchiligi va buxgalteriya hisobi o'rtasidagi kurs farqlarini hisobga olish masalasida esa aniq tartib belgilanishi va bu tartib vaqtinchalik farqlarning soliq oqibatlarini hisobga oladigan tarzda ishlab chiqilishi lozim. Moliya vazirligi tomonidan valyuta majburiyatlarini hisobga olishning standart shakli va hujjatlari ruyxatini belgilovchi uslubiy ko'rsatma chiqarilishi amaliy qiyinchiliklarning katta qismini bartaraf etishi mumkin.

Ikkinchi yo'nalish — metodologik yondashuvni birlashtirish. Korxona faoliyatida qo'llaniladigan kursni belgilashning yagona tamoyili belgilanishi kerak. Xalqaro amaliyotda keng qo'llaniladigan amaliy usulga ko'ra, agar kurs joriy davr ichida kuchli tebranmagan bo'lsa, o'rtacha oylik yoki choraklik kurs qo'llanilishi mumkin; kuchli o'zgarishlarda esa haqiqiy kursga o'tish zarur. Funktsional valyutani aniqlash bo'yicha korxonalarga aniq mezonlar taqdim etilishi kerak, ular orasida daromadlar valyutasi,

narxlash valyutasi, asosiy xarajatlar valyutasi va moliyalashtirish valyutasi kabi omillar etakchi o'rin tutadi.

Uchinchi yo'nalish — ichki nazorat va boshqaruv tizimini kuchaytirish. Valyuta riskini boshqarishning aniq siyosatini ishlab chiqish, valyuta pozitsiyalarini muntazam monitoring qilish mexanizmini joriy etish va xodimlarning malakasini oshirish uchun maqsadli ta'lim dasturlarini tashkil qilish zarur. Xedjlash instrumentlaridan foydalanuvchi korxonalar uchun esa xedjlash munosabatlarini to'g'ri hujjatlashtirish va samaradorligini muntazam baholash mexanizmi tavsiya etiladi.

To'rtinchi yo'nalish — axborot texnologiyalaridan foydalanishni kengaytirish. Zamonaviy buxgalteriya dasturiy ta'minoti valyuta kurslarini avtomatik yangilash, kurs farqlarini real vaqt rejimida hisoblash va hisobot davrlarini taqqoslash imkonini beradi. Korxonalarning bunday tizimlarni joriy etishi nafaqat xatolar xavfini kamaytiradi, balki moliyaviy boshqaruvning sifatini ham sezilarli darajada oshiradi.

6. XULOSA

Valyuta majburiyatlarini hisobga olish va kurs farqlarini aks ettirish zamonaviy buxgalteriya ilmining eng murakkab va amaliy jihatdan muhim sohalaridan biri bo'lib qolmoqda. Xalqaro standartlar ushbu sohadagi kontseptual asoslarni belgilab bergan bo'lsa-da, ularni milliy amaliyotga tatbiq etish bir qator metodologik va tashkiliy qiyinchiliklarni yuzaga keltirmoqda.

O'zbekiston iqtisodiyotining xalqaro maydonga integratsiyalashib borishi, tashqi savdo va investitsiyalar hajmining kengayishi kontekstida bu masalaning ahamiyati yanada ortib bormoqda. Milliy standartlarni xalqaro me'yorlar bilan uyg'unlashtirish, amaliy ko'rsatmalar bazasini kengaytirish va mutaxassislar malakasini oshirish — bu uch yo'nalish bir-birini to'ldiruvchi va o'zaro bog'liq vazifalar sifatida bir vaqtda amalga oshirilishi zarur.

Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, kurs farqlarining moliyaviy natijalarga ta'sirini boshqarish korxona strategiyasining ajralmas tarkibiy qismi sifatida qaralmog'i lozim. Bu esa nafaqat buxgalteriya xodimlari, balki korxona rahbarlari va moliyaviy direktorlarining ham valyuta risklari tabiatini chuqur tushunishini talab etadi. Kelajakda ushbu yo'nalishda korporativ boshqaruv standartlari bilan moliyaviy hisobot talablarini birlashtiruvchi kompleks yondashuvlarni ishlab chiqish ilmiy jihatdan muhim tadqiqot sohasi bo'lib qolishiga ishonch bildirish mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. International Accounting Standards Board. IAS 21 — The Effects of Changes in Foreign Exchange Rates. — London: IFRS Foundation, 2003 (revised 2023).
2. International Accounting Standards Board. IFRS 9 — Financial Instruments. — London: IFRS Foundation, 2014.

3. O'zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi. BXMS 22 «Valyuta kurslari o'zgarishining ta'siri». — Toshkent, 2003.
4. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining «Buxgalteriya hisobi va auditorlik faoliyatini rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida»gi qarori. — Toshkent, 2019.
5. Nobes C., Parker R. Comparative International Accounting. — 14th ed. — London: Pearson Education, 2020. — 528 p.
6. Douppnik T., Perera H. International Accounting. — 4th ed. — New York: McGraw-Hill Education, 2019. — 656 p.
7. Deloitte Touche Tohmatsu. IAS Plus: A Guide to IFRS — IAS 21 Foreign Currency Matters. — Deloitte Global, 2022.
8. Sodiqov A.X. Moliyaviy hisobotni tahlil qilish metodologiyasi. — Toshkent: Iqtisod-Moliya, 2021. — 312 b.
9. Raximov B.O. O'zbekistonda xalqaro moliyaviy hisobot standartlariga o'tish muammolari // «Iqtisodiyot va innovatsion texnologiyalar» ilmiy jurnali. — 2022. — №3. — B. 45–58.
10. PricewaterhouseCoopers. IFRS Manual of Accounting. — London: PwC, 2023. — 1842 p.